

Unread letters: the Situation of Ostarbeiters in Germany (Based on the Materials of the State Archive of the Dnipropetrovsk Region)

UDC: 930.253.352

DOI: <https://doi.org/10.15421/172334>**Shevchenko Maria**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-8380-974X>, maryshevchenko7@gmail.com*Dnipro University of Technology (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

The article examined private letters from forced laborers to relatives during World War II. The interpretation of the term "Ostarbeiters" is analyzed.

The **purpose** of the article is to explore the letters of forced laborers stored in the State Archives of Dnipropetrovsk region and determine their informative potential. The conditions and rules of correspondence of forced laborers with relatives are determined. The geography of the location of Ostarbeiters in the Third Reich and the settlements to which the "Eastern laborers" fell have been revealed.

The materials of the correspondence contain information on the importance of correspondence in the lives of forced laborers, the strategy of writing messages in the presence of censorship, living and working conditions – accommodation, food, the importance of communication with fellow villagers are discovered. The letters reflected the German official policy on forced laborers at the relevant time. It was found that Ostarbeiters were used in all areas where forced laborers were recruited: in mining and processing industry, transport and construction, agriculture, as well as in private economy. It has been established that the everyday realities of Ukrainian forced laborers in the conditions of the Third Reich were extremely difficult, where daily mundanity took place in combination with general physical exertion and exhaustion, constant malnutrition, terrible living conditions, exacerbating certain emotional reactions that are associated with the sadness of relatives. The article also considers the factor of economic exploitation as a of forced migration.

Conclusions. On the example of the epistolary collection, the social, communicative and emotional conditions of Ukrainian forced laborers who sent letters from different cities of the Third Reich to their relatives in Ukraine during the World War II are investigated.

Keywords: forced labourer, letters, Germany, World War II, Ostarbeiters

Непрочитані листи: становище оstarбайтерів в Німеччині (за матеріалами Державного архіву Дніпропетровської області)

Шевченко Марія*Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» (Дніпро, Україна)*

Анотація

У статті досліджуються приватні листи примусових робітників до рідних під час Другої світової війни. Проаналізовано трактування терміну «остарбайтери».

Метою статті є дослідження листів примусових робітників, що зберігаються у Державному архіві Дніпропетровської області та визначення їх інформативного потенціалу. З'ясовані умови та правила листування примусових робітників із рідними. Виявлено географію розміщення оstarбайтерів у Третньому райху та населені пункти, до яких потрапили «східні робітники». Листи відображають особливості німецької офіційної політики щодо примусових робітників у відповідний проміжок часу.

З'ясовано, що матеріали переписки містять інформацію щодо значення листування в житті робітників, стратегії написання повідомлень за наявності цензури, умов життя і праці – проживання, харчування, значення спілкування з односельцями. Виявлено, що працю оstarбайтерів застосовували в усіх сферах, куди залучали іноземних робітників: у гірничодобувній та обробній промисловості, транспорті та будівництві, сільському господарстві, а також у приватному господарстві. Визначено, що реалії повсякдення українських примусових робітників в умовах Третього райху були надзвичайно складними, де мала місце щоденна буденність у поєднанні із загальним фізичним навантаженням та виснаженням, постійним недоїданням, жакливими побутовими умовами, здійснювався вплив на морально-психологічний стан оstarбайтерів, тим самим, загострюючи певні емоційні реакції, які пов'язані із тугою за рідними. У статті також досліджено фактор економічної експлуатації як причина примусової міграції.

Висновки. На прикладі епістолярної колекції досліджено соціальні, комунікативні та емоційні умови життя українських примусових робітників, які надсилали листи з різних міст Третього райху своїм рідним в Україну під час Другої світової війни.

Ключові слова: оstarбайтери, листи, Німеччина, Друга світова війна

Вступ.

Події Другої світової війни завжди були в центрі уваги українських та зарубіжних дослідників. У складному комплексі проблем, що пов'язані з тими подіями, залишилися недостатньо дослідженими листи оstarбайтерів з Німеччини до своїх рідних на Дніпропетровщину. Унікальність епістолярної спадщини примусових робітників полягає у тому, що вона розкриває не лише фактичні умови життя і працю оstarбайтерів, а й внутрішню, емоційну складову робітників, яка залишилася поза увагою дослідників.

Відтоді, як дослідники в Україні вперше почали розглядати проблему історичної пам'яті, значну увагу було зосереджено на вивченні пам'яті та травматичного досвіду учасників, жертв та очевидців Другої світової війни, які були примусово вивезені на роботу до Третього райху, як оstarбайтери. Процес конструювання образу примусової праці в радянському публічному просторі розпочався одразу після початку масових вивезень населення до Німеччини навесні 1942 р. Перші повідомлення про долю людей, які були відправлені на примусові роботи, з'явилися в газетах, які мали на меті донести до читачів інформацію про надзвичайно важкі умови життя в Третьому райху, ці повідомлення завершувалися палкими закликами до населення всіма можливими засобами уникати вивезення до Німеччини, чинити опір і знищувати загарбників та заохочували людей до запису в партизанські загони.

Вивезення українців на примусові роботи до Німеччини та країн-сателітів в період Другої світової війни не тільки видозмінило звичний життєвий ритм мільйонів людей, а й порушило узвичаєні соціальні зв'язки. Життя в чужорідному середовищі формувало розвиток у оstarбайтерів туги за рідними і домівкою, а тому у них загострювалися патріотичні почуття. У відповідності до архівних документів й матеріалів, спогадів, встановлено, що примусове відчуження від рідних, батьківщини якоюсь мірою завдавало оstarбайтерам набагато більшого болю, аніж виснажлива фізична праця. У зв'язку з цим актуальним є дослідження листування примусових робітників із рідними під час Другої світової війни.

Метою статті є дослідження листів примусових робітників, що зберігаються у Державному архіві Дніпропетровської області та визначення їх інформативного потенціалу.

Джерельною базою стала епістолярна колекція фондів Державного архіву Дніпропетровської області. У статті досліджено листи, що знаходяться на зберіганні у фонді Р-2431 «Листівки та листи, надіслані радянськими громадянами з німецької каторги в Дніпропетровську область». Загальна кількість одиниць зберігання – 12800. Хронологічна обмеженість колекції полягає у тому, що основна кількість листів датується 1943 р.

Історіографія.

Не ставлячи за мету аналіз усієї української та зарубіжної історіографії, авторка статті зосередила увагу на найбільш значущих для даного дослідження працях. Зауважимо, що у німецькомовних історичних публікаціях є численні дослідження, які важливі для теми примусових робіт під час Другої світової війни. Зокрема, в наукових працях М. Шпорера та У. Герберта відображена примусова праця іноземних цивільних робітників в німецькому райху (Herbert, 2001; Spoerer, 2002). Б. Гелдерблом проаналізував документи про примусову працю польських та радянських громадян, використовуючи листи та спогади оstarбайтерів (Gelderblom, 2004). Для даної розвідки корисною виявилася німецькомовна магістерська робота української історикині Г. Легун, з використанням архівних джерел Державного архіву Вінницької області (Lehun, 2018). В українській історіографії актуальною є ґрунтовна монографія Т. Пастушенка, яка написана на архівних матеріалах, спогадах очевидців із Києва та Київської області (Пастушенко, 2009). Важливим є дослідження Г. Грінченко, присвячене усним історіям колишніх українських оstarбайтерів з Харківщини (Грінченко, 2012). Відзначимо доробок дніпропетровських істориків О. Касьянова та Н. Юзбашевої, які ввели до наукового обігу значну кількість архівних документів про окупований Дніпропетровськ (суч. Дніпро), що опубліковані у книзі «Жива пам'ять» (Жива пам'ять, 2013, с. 8-36). Статтю М. Ковальського та В. Ченцова, в якій проаналізовано «фільтраційні справи» примусових робітників з Дніпропетровщини (Ковальський, & Ченцов, 1995, с. 35-44). Поряд з цим були видані збірки документів, що характеризують події 1941-1945 рр. на території Дніпропетровської області, в яких опубліковані документи окупаційної влади (Німецько-фашистський окупаційний режим, 1963; Книга пам'яті України, 1993). При проведенні дослідження були використані загальнонаукові й спеціальні методи дослідження, зокрема аналіз і синтез, порівняння, узагальнення та історичний метод.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Однією з основних груп населення, чий досвід і пам'ять надовго залишалися на периферії офіційного дискурсу, були радянські примусові робітники у Третьому райху – оstarбайтери, які були найчисленнішою та однією з найбільш дискримінованих груп цивільних робітників, які здійснювали діяльність на благо нацистської економіки протягом усієї Другої світової війни (Грінченко, 2012).

Відомо, що однією із основних стратегічних цілей німецького Райху у війні проти СРСР була трансформація окупованої території України на джерело дешевої робочої сили й аграрно-сировинний придаток для власної економіки. Визначальну роль в

зафарбовано після слів: *...Мамочка і ще ви пишете чи можна щось купити...*, *<...> ...оце мамочко ми тут так живемо, аби не подохнуть...* (ДАДО, ф. Р-2431, оп. 1, спр. 523) (тут і далі дотримуємося правопису оригіналів – М.Ш.).

Для того, щоб пройти цензуру, примусові робітники використовували наступні фрази: *«робота легка, тільки грязна», «живемо добре», «живемо весело, поки про рідний дім не згадаємо»*, та ін. Зауважимо, що майже у кожному листі зустрічаємо наступне: *«живий чого і вам бажаю», «живемо поки нічого»* та ін. Можемо припустити, що ці вирази допомагали оминати цензуру.

Колекція листівок, що зберігається у Державному архіві Дніпропетровської області, написана на тримовних бланках (німецька, українська та російська мови), наявні штампи робітничих таборів, штампи поштової служби з датою і штампи цензурної перевірки. Поштові картки склалися з двох аркушів – на першому писали оstarбайтери, другий призначався для відповіді, таким чином обсяг листа був обмеженим. Деякі листівки мають пришиті фотографії відправників і пройшли як нацистську, так і радянську цензуру (Фото 2).

Фото 2. Джерело: ДАДО, ф. Р-2431, оп. 6, спр. 733

Адреси відправників і одержувачів дозволяють також прослідкувати географію розміщення примусових робітників у Німеччині та населені пункти, до яких потрапили «східні робітники». Наприклад, проаналізувавши епістолярій, бачимо, що із Солонянського району велика кількість юних оstarбайтерів потрапила до Ганноверу та Оснабрюку (Нижня Саксонія), з Любимівки до Целла-Меліс (Тюрінгія), з Магдалинівки у Чехію, а з Голубівки – в Австрію. Колекція листів дозволяє зробити висновок, що примусові робітники з Дніпропетровщини часто працювали разом і це їх підтримувало: *«... у кімнаті зі мною Галя К., Женя Д., Люба О. у кімнаті 18 чоловік, 4 наші а то чужі...»* (ДАДО, ф. Р-2431, оп. 6, спр. 1069); *«...знаходуся я Тато в самій Австрії, зі мною ще п'ять дівчат із Голубівки я, Галя Ігорівська, Марія Ільківська, Марія Скороход і Марія Клеменко»* (ДАДО, ф. Р-2431, оп. 1, спр. 692).

В листах також знаходимо особливості відношення німецької офіційної політики та пересічних німців щодо українських робітників. Людмила Кузенко у листі до тата пише: *«...в город ходимо пішки, бо в трамвай сідати заборонено*

(попадеш у концлагер)...» (ДАДО, ф. Р-2431, оп. 6, спр. 394). Дворська Ніна у вересні 1943 р. писала рідним: *«...шли з роботи і зайшли в магазин по кавун і кажуть талони, ну ми кажемо в нас немає талонів і вона нам відрізала по скибці кавуна на 20 коп. і ми його з'їли аж поздоровішали...»* (ДАДО, ф. Р-2431, оп. 1, спр. 1133).

Зазначимо, що правила поштового листування дозволяли надсилати посилки з продуктами. Найчастіше надсилали сухарі, горіхи та насіння соняшника. Наташа Смірнова писала: *«Сповіщаю мої рідненькі що я від вас получила посилку, 10 пакуночків сухарів і ягоди»*. (ДАДО, ф. Р-2431, оп. 6, спр. 296). Поступово серед оstarбайтерів налагодився обмін продуктами харчування, особливо цінився тютюн, на який можна було виміняти будь-що. Богдан Ілля писав у листі до батьків: *«...якщо можна то табаку посилку...»* (ДАДО, ф. Р-2431, оп. 6, спр. 59).

З історичної літератури відомо, що оstarбайтерам, які працювали в сільському господарстві, зокрема у «бауерів», легше було прохарчуватися. В такому випадку все залежало від господаря, до якого потрапляли примусові

робітники. Повідомляла Надія Коновець із Ганноверу своїй сестрі: «...Вера! Тобі вже известно, що я нахожуся хазяїна. Робота легка, встаю в 6 утра і лягаю у 6 вечора. Работа моя така: встаю дою коров, помию пол, поспідаю і йду на поле, а так уже й обід і так Верочка день од дня» (ДАДО, ф. Р-2431, оп. 6, спр. 352). Зрозуміло, що прохарчуватися було одним із головних завдань примусових робітників. Писала Боруха Марфа своїй подрузі: «Опишу я тобі свою житуху. Живу я пока добре, тому що я роблю до обіда на фабриці, а потім іду на кухню і там помагаю немкам варить. Картошку чистою та капусту кришу і їм після обіду 3 рази, так що я сита і не голодна» (ДАДО, ф. Р-2431, оп. 1, спр. 499).

Характеризуючи зміст листів, можемо припустити, що більшість юних оstarбайтерів ніколи далеко від дому не виїжджали, тому майже у всіх листах зустрічаємо тугу за Україною, за рідною землею, турботу про батьків та рідних. Ганна Нещадим в листі до рідних писала: «В Україну своїм посылаю привіт, улюбиму далеку країну, що так швидко покинула її і поїхала в далеку чужину. Що не чути тут рідної мови, не видно своїх земляків, лише світить одне сонце та приносить вітер запах українських степів. Прожила я тут 4 міс., але кожного дня згадую вас, вишневий сад, який ви виростили для своїх дітей, але покинувши розірване гніздо так ми розірвали серце батьків на частини, але ж нам невідомо коли повернемося додому, звеселити батька і витерти сльози матері....» (ДАДО, ф. Р-2431, оп. 1, спр. 502). В листі примусової робітниці Людмили Кузенко читаємо: «Таточку, я часто-часто споминаю той день і ту годину коли ви мене виряджали. Згадаю і гірко-гірко обіллюся сльозами... Не забуду я сльоз материнських і хмурные брові отца, которые нас провожали, как-будто живих метрвецов...» (ДАДО, ф. Р-2431, оп. 6, спр. 393). Туга за рідними були такою ж щоденною реальністю тогочасних умов життя українських оstarбайтерів, як відчуття голоду та важка праця. Тяжке соціально-побутове становище ще більше загострювало почуття ностальгії та самотності.

Висновки.

Отже, через впровадження загальної трудової повинності та примусових вивезень українського населення на роботу під час Другої світової війни, нацисти намагалися, з однієї сторони, використати місцеве населення з окупованої Дніпропетровщини для праці, а з іншої сторони, завдяки оstarбайтерам підтримати функціонування військової економіки Третього райху. До того ж, вивезення значної чисельності людей, окрім забезпечення німецького райху робочою силою, мало й іншу ціль: нацисти в такий спосіб намагалися послабити рух опору на окупованих територіях і сформувані умови для знелюднення завойованих регіонів. Вивезення юних українців на примусові роботи до Німеччини та країн-сателітів в період Другої світової війни не тільки видозмінило звичний життєвий ритм мільйонів людей, а й порушило узвичаєні соціальні зв'язки.

На основі аналізу епістолярної колекції Державного архіву Дніпропетровської області встановлено, що реалії повсякдення українських примусових робітників в умовах німецького райху були надзвичайно складними. З'ясовано, що щоденна буденність у поєднанні із загальним фізичним навантаженням та виснаженням, постійним недоїданням, жахливими побутовими умовами здійснювали вплив на морально-психологічний стан оstarбайтерів, тим самим, загострюючи певні емоційні реакції, які пов'язані із сумом за рідними та Батьківщиною. На прикладі колекції приватних листів досліджено соціальні, комунікативні та емоційні умови життя українських примусових робітників, які надсилали листи з різних міст Третього райху своїм рідним в Україну.

Звичайно, листи оstarбайтерів відображають їх індивідуальний, персональний досвід, але мають високий рівень вірогідності і детальності інформації щодо умов життя у відповідний проміжок часу. Оскільки листування було єдиним джерелом комунікації між юними оstarбайтерами та їхніми рідними, вони є цінним джерелом для вивчення української історії періоду Другої світової війни, але наявність цензури та обмежений обсяг вимагають від науковців виваженості в тлумаченні.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Грінченко, Г. (2012). *Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти*. Харків: «НТМТ».
- Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО), ф. Р-2431.
- Жива пам'ять. (2013). *Книга пам'яті про окуповане місто Дніпропетровськ у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945* рр. Д.: Пороги.
- Книга пам'яті України. (1993). Дніпропетровська область. Дніпропетровськ: Січ.
- Ковальський, М., & Ченцов, В. (1995). Полюновий присмак чужини: Документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. №1/2 (2/3)*, (рр. 35-44).
- Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. (1963). 3б. докум. і матер. К.: Держполітвидав УРСР.
- Пастушенко, Т. В. (2009). *Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953)*. К: Інститут історії України.
- Gelderblom, B. (2004). *Ausländische Zwangsarbeit in und um Hameln 1939-1944*. Holzminder.

- Herbert, U. (2001). *Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge*. München: Beck.
- Lehun, H. (2018). *Zensiert, beschlagnahmt, geheimgehalten. Privatfotos ukrainischer Zwangsarbeiter innen aus der Sammlung im Winnyzja Regionalarchiv*. Retrieved from <https://edoc.hu-berlin.de/handle/18452/22324> <https://doi.org/10.18452/21474>
- Spoerer, M. (2002). Forced Laborers in Nazi Germany: Categories, Numbers, and Survivors. *Journal of Interdisciplinary History*, 33(2), 169-204.

REFERENCES

- A Living Memory. (2013). *Book of Memory about the Occupied City of Dnipropetrovsk during the Great Patriotic War 1941-1945*. D.: Thresholds.
- Book of Memory of Ukraine*. (1993). Dnipropetrovsk region. Dnipropetrovsk: Sich.
- Gelderblom, B. (2004). *Ausländische Zwangsarbeit in und um Hameln 1939-1944*. Holzminder.
- Grinchenko, G. (2012). *Oral history of forced labor: method, contexts, texts*. Kharkiv: "NTMT".
- Herbert, U. (2001). *Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge*. München: Beck.
- Kovalskyi, M., & Chentsov, V. (1995). The Wormwood Taste of a Foreign Land: Documents about the Fate of Residents of Dnipropetrovsk Region, Deported by the Nazis to Forced Labor in Germany. *From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB. No. 1/2 (2/3)*, (pp. 35-44).
- Lehun, H. (2018). *Zensiert, beschlagnahmt, geheimgehalten. Privatfotos ukrainischer Zwangsarbeiter innen aus der Sammlung im Winnyzja Regionalarchiv*. Retrieved from <https://edoc.hu-berlin.de/handle/18452/22324> <https://doi.org/10.18452/21474>
- Pastushenko, T. V. (2009). *Ostarbeiters from the Kyiv Region: Recruitment, Forced Labor, Repatriation (1942-1953)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine.
- Spoerer, M. (2002). Forced Laborers in Nazi Germany: Categories, Numbers, and Survivors. *Journal of Interdisciplinary History*, 33(2), 169-204.
- State Archive of the Dnipropetrovsk Region (DADO), f. R-2431.*
- The German-Fascist Occupation Regime in Ukraine*. (1963). Coll. document and materials. Kyiv: State Politburo of the Ukrainian SSR.